

अवयवदान

भारतात अवयवदान प्रक्रिया केंद्र सरकारच्या, मानवी अवयव व ऊतींचे प्रतिरोपण अधिनियम, १९९४ या कायद्यानुसार पार पडते.

भारतात अवयवदानाचा टक्का अत्यंत कमी आहे याचं प्रमुख कारण अवयवदानाबाबत लोकांमध्ये असलेले गैरसमज आणि अवयवदानाबाबत नसलेली जनजागृती. केंद्रीय आरोग्य महासंचलनालयाच्या संकेत स्थलावर अवयवदान प्रक्रियेतील प्रमुख आव्हानं काय आहेत याची माहिती देण्यात आली आहे, ती म्हणजे:-

- अवयवांची उपलब्धता आणि त्याच्या तुलनेत प्रचंड मागणी,
- सरकारी रुग्णालयात अत्याधुनिक साधनांची नसणारी उपलब्धता,
- लोकांना अजूनही ब्रेन डेड (मेंदू मृत होणं) म्हणजे काय याबाबत योग्य माहिती नसणे,
- रुग्णालयाकडून ब्रेन डेड रुग्णांबाबत माहिती उपलब्ध न होणं,
- अवयवांच्या व्यापारावर नियंत्रण आणि कंट्रोल.

अवयवदान आणि रक्तदान ही दोन्ही दाने सर्वश्रेष्ठ दान मानले जातात. अवयवदान केल्याने काही व्यक्तींचे प्राण वाचू शकतात. अवयवदानासंबंधी लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्यासाठी व अवयवदानाचे महत्व लोकांना पटवून देण्यासाठी दरवर्षी जगभरात १३ ऑगस्ट हा दिवस "जागतिक अवयवदान दिन" म्हणून साजरा केला जात असतो.

राष्ट्रीय आरोग्य पोर्टलनुसार भारतामध्ये दरवर्षी जवळपास ५ लाख लोकांचा मृत्यू हा केवळ त्यांना वेळेवर अवयव न मिळाल्यामुळे होतो. यांपैकी, सुमारे २ लाख लोकांचा मृत्यू हा वेळेवर त्यांना यकृत न मिळाल्यामुळे होतो. एक व्यक्ती आपले अवयवदान करून किमान ८ लोकांचा जीव वाचवू शकते व त्यांना नवीन आयुष्य देवू शकते. अवयव मिळण्यासाठी रुग्णाचे नातेवाईक व रुग्णालयाचे प्रशासन प्रयत्नांची पराकाष्ठा करित असतात. अनेक रुग्ण अवयव प्रत्यारोपणासाठी दर आठवड्यात रुग्णालयाला फेऱ्या मारत असतात त्यामुळे वेळेवर अवयवदान करणे गरजेचे आहे. एखाद्या व्यक्तीचा अपघातात मेंदू मृत झाल्यामुळे मृत्यु झाला असल्यास अशा व्यक्तीचे हृदय, यकृत, किडनी, कॉर्निया, स्वादुपिंड, फुफ्फुस, त्वचा आणि हाडांचे दान केले जाऊ शकते. जिवंतपणी एखाद्या व्यक्तीला अवयवदान करायचे असेल तर त्याला किडनी, यकृत, स्वादुपिंडाचा काही भाग दान करता येतो. काही व्यक्तींनी मृत्युनंतर देहदानाबाबत आधीच निर्णय घेतलेला असतो. अवयवदानाबाबत सविस्तर माहिती पुढीलप्रमाणे आहे:-

१. अवयवदान म्हणजे काय:

एस.एल.रहेजा रुग्णालयाच्या अतिदक्षता विभागाचे प्रमुख डॉ. संजिथ श्रीधरन यांनी अवयवदानाची व्याख्या अतिशय सोप्या शब्दात समजावून सांगितली आहे. "जेव्हा एखादा व्यक्ती किंवा त्याचा जवळचा नातेवाईक (मेंदू मृत झालेल्या व्यक्तीचा) अवयवदान करून, गरजू व्यक्तीला, ज्याला जगण्यासाठी अवयवांची गरज असते, मदत करतात" याला अवयवदान म्हणतात.

१८ वर्षावरील वयाची कोणतीही व्यक्ती आपल्या मर्जीने अवयवदान करू शकते. व्यक्ती जिवंत असताना स्वतः निर्णय घेऊन किंवा एखाद्या व्यक्तीचा मेंदू मृत झाला असेल तर, त्याच्या जवळचे नातेवाईक त्या व्यक्तीचे अवयव दान करण्याचा निर्णय घेऊ शकतात.

२. अवयवदानाचे प्रकार:

अवयवदानाचे दोन प्रकार आहेत. जिवंत व्यक्तीकडून केलं जाणारं अवयवदान ज्याला वैद्यकीय भाषेत Living Donor Organ Donation असं म्हटलं जातं आणि ब्रेन डेड झालेल्या मृत व्यक्तीकडून केलं जाणारं अवयवदान ज्याला वैद्यकीय भाषेत Deceased Donor Organ Donation असं म्हटलं जातं.

केंद्र सरकारच्या माहितीनुसार, जिवंत असताना आपण एक किडनी (Kidney), पॅनक्रियास किंवा स्वादुपिंडाचा तुकडा (Pancreases) आणि यकृताचा (Liver) एक छोटा भाग दान करू शकतो. स्वादुपिंडाचा छोटा तुकडा कापल्यानंतरही स्वादुपिंडाचं कार्य सुरळीत सुरू रहातं. तज्ज्ञांच्या मते, यकृत असा एकमेव अवयव आहे, ज्याचा भाग कापून घेतल्यानंतर काही कालावधीनंतर तो पुन्हा वाढतो. अवयवदाता आणि रुग्ण दोघांच्या

शरीरात यकृताचा भाग हळूहळू वाढत जातो. जिवंत असताना अवयवदान करणाऱ्यांमध्ये अत्यंत जवळचे नातेवाईक आणि लांबचे नातेवाईक असे दोन प्रकार आहेत.

- अत्यंत जवळच्या नातेवाईकांमध्ये- पती, पत्नी, मुलगा, मुलगी, आई-वडील, भाऊ-बहीण, आजी-आजोबा आणि नातू किंवा नात यांचा समावेश होतो;
- लांबचे नातेवाईकांमध्ये काका, मामा, त्यांची मुलं येतात. असे अवयवदाते गरजू व्यक्तीबाबत प्रेम व आत्मियता असल्यामुळे अवयवदान करू शकतात.

ब्रेन डेड ज्याला सामान्य भाषेत मेंदू मृत झालेला व्यक्ती असे म्हटले जाते त्याचे जवळचे नातेवाईक त्या मृत व्यक्तीच्या अवयवाचे दान करू शकतात.

३. स्वॅप ट्रान्सप्लांट (Swap Transplant) म्हणजे काय:

भारतात अवयवदानासाठी केंद्र सरकारची नॅशनल ऑर्गन आणि टिश्यू ट्रान्सप्लांट ऑर्गनायझेशन (National Organ and tissue Transplant Organization) ही संस्था काम करते. सोप्या भाषेत सांगायचं झालं तर, स्वॅप ट्रान्सप्लांट म्हणजे दोन विविध कुटुंबातील व्यक्तींमध्ये करण्यात आलेलं अवयवदान.

नॅशनल ऑर्गन आणि टिश्यू ट्रान्सप्लांट ऑर्गनायझेशनच्या माहितीनुसार, काहीवेळा अवयवदानासाठी गरजू व्यक्तीच्या कुटुंबातील लोक तयार असतात मात्र, रक्तगट मॅच न झाल्यामुळे किंवा इतर वैद्यकीय कारणांमुळे अवयवदान करू शकत नाहीत. अश्यावेळी असंच एक दुसरं कुटुंबही असतं. मग ही दोन कुटुंब एकत्र येऊन आपल्या व्यक्तीचे प्राण वाचवतात. पहिल्या कुटुंबातील व्यक्ती दुसऱ्या कुटुंबातील व्यक्तीला अवयवदान करू शकतो आणि दुसऱ्या कुटुंबातील व्यक्तीकडूनही तसंच केलं जातं. तज्ज्ञ सांगतात, पती-पत्नीमध्ये स्वॅप ट्रान्सप्लांट केल्याची बरीच उदाहरणं आहेत. मानवी अवयव प्रतिरोपण व ऊति अधिनियम, १९९४ या कायद्यानुसार स्वॅप ट्रान्सप्लांटला कायदेशीर मान्यता आहे.

४. जिवंत आणि मृत व्यक्ती कोणते अवयव दान करू शकतो:

तज्ज्ञ व्यक्तीच्या सांगण्यानुसार, मेंदू मृत झालेला ज्याला वैद्यकीय भाषेत ब्रेन डेड म्हणतात तो रुग्ण हृदय, यकृत, किडनी, स्वादुपिंड, कॉर्निया, फुफुस, त्वचा आणि हाडांचं दान करू शकतो. तर जिवंतपणे एक किडनी, यकृत आणि स्वादुपिंडाचा भाग दान करता येतो. काही लोक मृत्यूनंतर आपला देह दान करतात. देहदानानंतर हा मृतदेह वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये वैद्यकीय शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी वापरात येतो. तर, कुटुंबातील व्यक्तीचा नैसर्गिक मृत्यू झाल्यानंतर नातेवाईक मृताचे डोळे, त्वचा आणि हाडं दान करू शकतात.

५. ब्रेन डेड किंवा मेंदू मृत होणं म्हणजे काय:

सोप्या भाषेत सांगायचे झाले तर , "मेंदूला कायमची किंवा कधीच न बरी होणारी इजा," म्हणजे ब्रेन डेड होणं. रस्ते अपघात, डोक्याला लागलेला जबर मार आणि मेंदूतील एखादी रक्तवाहिनी फुटल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात रक्तस्राव झाल्याने मेंदूला कायमची इजा होते. मेंदू आपल्या शरीराचं नियंत्रण केंद्र आहे. शरीरातील प्रत्येक अवयवाचं नियंत्रण मेंदूकडून केलं जातं. मेंदू काम करत नसेल तर जगणं शक्य नाही. शरीरातील विविध प्रणाली मेंदूला इजा झाल्यामुळे हळूहळू बंद पडू लागतात.

रुग्णाचा मेंदू मृत झाला आहे का नाही हे एक विशेष तपासणी केल्यानंतर समजतं. या चाचणीला वैद्यकीय आणि कायदेशीर मान्यता आहे. रुग्णाचा मेंदू मृत झाला असेल तर, त्याच्या कुटुंबाला याबाबत डॉक्टर माहिती देतात आणि त्यानंतर, अवयवदान प्रक्रियेबाबत माहिती दिली जाते. मेंदू मृत झालेला व्यक्ती दोन किडनी, यकृत, स्वादुपिंड, फुफुस, हृदय, आतडं, डोळे आणि ऊतीचे (टिश्यू) दान करून ६ ते ९ गरजूंचे प्राण वाचवू शकतो.

ब्रेन स्टेम डेथ बाबत सांगायचे तर, "ब्रेन स्टेम डेथ म्हणजे, स्टेमचं कार्य बंद होणं. ही एक अपरिवर्तनीय स्थिती आहे. ज्यात व्यक्तीचा मृत्यू होतो," भारतात याला ब्रेन डेथ म्हणतात. ब्रेन स्टेम डेड व्यक्ती स्वतः श्वास

घेऊ शकत नाही. ब्रेन डेथ घोषित करण्यासाठी तीन पॅरामिटर असतात. चेतना नष्ट होणं म्हणजे कोमा, ब्रेनस्टेम रिफ्लेक्सची अनुपस्थिती आणि श्वसनक्रिया (उत्स्फूर्त श्वासोच्छ्वासाची अनुपस्थिती) अश्या तीन अवस्था आहेत व त्यासाठीच्या चाचण्या किमान ६ ते १२ तासांच्या अंतराने वैद्यकीय तज्ज्ञांच्या चमू कडून दोन वेळा केल्या जातात. रुग्णाला ब्रेन स्टेम डेथ घोषित करण्याचे काम,

- रुग्णालयाचे प्रभारी डॉक्टर;
- रुग्णावर उपचार करणारे डॉक्टर, ब्रेन डेथ प्रमाणित करण्यासाठी चार डॉक्टरांचं पॅनल एकत्रितपणे चाचण्या करतं;
- योग्य प्राधिकरणाद्वारे नियुक्त केलेल्या डॉक्टरांच्या पॅनलमधून डॉक्टरांचे नामनिर्देशन केलं जातं;
- न्यूरोलॉजिस्ट, न्यूरोसर्जन, इंटेन्सिव्हिस्ट यांना योग्य प्राधिकरणाद्वारे नियुक्त केलेल्या पॅनलमधून नामांकन केलं जाईल,

यांचे कडून केले जाते.

रुग्णालयात उपचार घेताना एखादा रुग्णाचा ब्रेन डेड झाल्यास, त्या रुग्णावर उपचार करणारे डॉक्टर त्या रुग्णाच्या कुटुंबाला ब्रेन स्टेम डेथ समजावून सांगतात.

६. अवयवदानाची प्रक्रिया कशी असते:

अवयवांची तातडीने गरज असलेला रुग्ण, रुग्णालयात आल्यानंतर त्याची सर्वप्रथम तपासणी केली जाते. चाचणीनंतर या व्यक्तीवर उपचार शक्य नसतील तर, त्याला अवयव प्रत्यारोपणासाठी गरजू रुग्ण समजलं जातं. त्यानंतर या रुग्णासाठी दाता शोधण्याचं काम सुरू होतं. एखादा व्यक्ती अवयवदान करण्यास सक्षम आहे का नाही हे वैद्यकीय तज्ज्ञांची टीम ठरवते. मेंदू मृत झालेल्या रुग्णाचे अवयव त्याच्या कुटुंबियांनी दान केल्यानंतर गरजूंना देण्यासाठी एक प्रक्रिया पाळली जाते.

रक्तगट, क्रॉसमॅच आणि HAL चाचणी करून दाता शोधण्याचं काम सुरू होतं. सर्वप्रथम जवळच्या नातेवाईकांचा अवयवदानासाठी विचार केला जातो. जर, जवळचे नातेवाईक तयार नसतील तर, काका, चुलत भाऊ-बहीण यांचा विचार होतो.

अवयव प्रत्यारोपणासाठी दाता मिळाल्यानंतर पुन्हा वैद्यकीय तपासण्या सुरू होतात. दात्याची फिटनेस चाचणी, हृदय आणि मानसिक चाचणी केली जाते. सर्व तपासण्यांनंतर फिटनेस प्रमाणपत्र मिळालं की, प्रत्यारोपणाच्या परवान्यासाठी कार्यप्रक्रिया सुरू होते.

अवयव प्रत्यारोपणाचा परवाना असलेल्या प्रत्येक रुग्णालयात ट्रान्सप्लांट को-ऑर्डिनेशन कमिटी असते. त्याचसोबत ट्रान्सप्लांट को-ऑर्डिनेटरही असतो. रुग्णालयाची कमिटी अवयवदाता आणि अवयवांची गरज असलेल्यांमध्ये आर्थिक व्यवहार तर झाला नाही ना, याची खातरजमा करते. जवळच्या व्यक्तीने अवयवदान करण्याची इच्छा दर्शवल्यास रुग्णालयातील समिती अंतीम निर्णय घेते. पण, इतर अवयव प्रत्यारोपणात राज्य सरकारने गठीत केलेल्या समितीकडून परवानगी घ्यावी लागते. जर, रुग्ण बाहेरील राज्यातून आलेला असेल तर, रुग्णालयाला काही कागदपत्रे रुग्ण ज्या राज्यात रहात असेल त्या राज्याला द्यावी लागतात.

भारतात अवयवदानाला चालना मिळावी यासाठी चार प्रमुख गोष्टी करणं गरजेचं आहे.

- ब्रेन डेड किंवा मेंदू मृत झालेल्या रुग्णांची वेळीच नोंद व्हायला हवी.
- अवयवदान प्रक्रिया पारदर्शक झाली पाहिजे.
- अवयवांची गरज असलेल्यांची ऑनलाईन वेटिंगलिस्ट असली पाहिजे.
- ब्रेन डेड बाबत लोकांमध्ये जास्तीत जास्त जनजागृती झाली पाहिजे.
- लोकांना अवयवदान करण्यासाठी प्रोत्साहित केलं पाहिजे.

अवयवदानासाठी संमती मिळाल्यानंतर, अवयव पुनर्प्राप्तीची (Retrieval) प्रक्रिया केली जाते. अनेक रुग्णालयं मृत दात्यांकडून अवयव पुनर्प्राप्तीचं काम करतात. त्यानंतर, प्रत्यारोपण संघ (Zonal Transplant Coordination Committee) हे सुनिश्चित करतं की, दान केलेले अवयव प्राप्तकर्त्यांसोबत शक्य तितक्या

लवकर सामायिक केले जातील. केंद्र सरकारची नॅशनल ऑर्गन आणि टिश्यू ट्रान्सप्लांट ऑर्गनायझेशन भारतात अवयवदानाबाबत सर्वोच्च संस्था आहे.

७. भारतातील अवयवदानाची परिस्थिती:

केंद्र सरकारच्या माहितीनुसार, भारतात दहा लाखांमागे फक्त ०. ८० लोक अवयवदान करतात. अवयवदात्यांच्या तुलनेत अवयवांची मागणी प्रचंड जास्त आहे. नॅशनल ऑर्गन आणि टिश्यू ट्रान्सप्लांट ऑर्गनायझेशनच्या माहितीनुसार, भारतात दरवर्षी ५ लाख रुग्णांना अवयव प्रत्यारोपणाची गरज भासते. भारतात दररोज योग्य वेळी अवयव न मिळाल्यामुळे १७ रुग्णांचा मृत्यू होतो. भारतात मेंदू मृत झालेल्या रुग्णांमध्ये अवयवदानाचं प्रमाण दहा लाख लोकांमागे फक्त ०.३४ एवढं आहे. भारतातील ३६ राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशातील फक्त १३ राज्यात अवयवदान केलं जातं. स्वेच्छेने अवयवदाता म्हणून नोंद केंद्र सरकारच्या नॅशनल ऑर्गन आणि टिश्यू ट्रान्सप्लांट ऑर्गनायझेशनच्या www.notto.nic.in या संकेतस्थळावर जाऊन करता येते.

८. पैसे घेऊन अवयवदान करता येत नाही:

अवयवदान हे स्वेच्छेने करता येतं पैसे घेऊन अवयवांची विक्री करता येत नाही. अवयवदान करताना पैसे घेणं कायद्याने गुन्हा आहे. केंद्र सरकारच्या कायदानुसार, अवैध पद्धतीने अवयवदान केल्यास पाच कारावासाची किंवा द्रव्यदंडाची शिक्षा होऊ शकते. अवैध अवयवदानाचा गुन्हा, अवयवांचा पुरवठा किंवा अवयव मिळवून देतो असं सांगणाऱ्यावर; पैसे घेऊन अवयव देणाऱ्या व्यक्तीला शोधून काढणाऱ्यावर; अवैध अवयवदानाबाबत चर्चा घडवून आणणाऱ्यावर, दोन पक्षांमध्ये मध्यस्ती करण्यावर तसेच पैशांसाठी अवयवदान करणाऱ्यांकरिता जाहिरात देणाऱ्यांवर, दाखल केला जातो व अशी व्यक्ती दोषसिद्ध ठरल्यास त्याला पाच वर्षांपेक्षा कमी नसेल १० वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाची आणि २० लाखापेक्षा कमी नसेल परंतु १ करोड रुपयापर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाची शिक्षा होईल.